

КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИНИН МАКАЛ- ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ

Канатбекова Сейил Канатбековна¹, Мурзакметов Абдымиталип²

¹*ОшМУнун ФжМАК институнун магистранты*

²*т.и.к., доцент ОшМУнун ФжМАК институнун окутуучусу*

E-mail: seyilkanatbekova.04@gmail.com

Аннотация: Оозеки чыгармачылытын өзгөчө түрү болгон макал-лакаптарда жашоонун ар кандай кырдаалдары, элдин турмуштук тажрыйбалары, дүйнөгө болгон көз караштары, тарыхы менен маданияты камтылгандыгы белгилүү. Аларда элдин келечек муундарды тарбиялоо салттары орун алышы да мыйзам ченемдүү. Макалада кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелери макалдардын негизинде ачып берилет.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, бала, тарбия, үй-бүлө, элдик педагогика, каада-салттар, ата-эне.

Аннотация: Известно, что пословицы, особая форма устного творчества, содержат в себе различные жизненные ситуации, жизненный опыт людей, мировоззрение, историю и культуру. Для них также естественно наличие традиций воспитания будущих поколений. В статье раскрываются семейные отношения среди кыргызского народа, основанные на пословицах.

Ключевые слова: кыргызский, ребенок, воспитание, семья, народная педагогика, традиции, родители.

Abstract: It is known that proverbs, a special form of oral creativity, contain various life situations, life experiences of people, worldview, history and culture. They also naturally value traditions for raising future generations. The article explores family relationships among the Kyrgyz people, based on proverbs.

Key words: Kyrgyz, child, education, family, folk pedagogy, traditions, parents

Эгерде биздин макалабыздын аталышына негиз болгон сөздү карасак: «Үй-бүлө – бирге жашаган туугандардын тобу (аялы, күйөөсү, ата-эне балдары менен)» (КТТС, 2016; 597) деп, ага кыскача гана түшүндүрмө берилген. Бул аныктама негизинен туура эле, бирок *үй-бүлө* деген түшүнүктүн бардык белгилерин камтып турат деп айта албайбыз. Анткени үй-бүлө бирге жашаган белгиси менен эле өлчөнбөйт, ал адамдардын тобунун бири-бирине жасаган мамилеси, сый-урматы, жоопкерчилиги жана башка талаптары менен түзүлөт. Өзүбүздүн чакан макалабызда биз кыргыздардын үй-бүлөсүндөгү дал ошондой баалуулуктар жана алардын макал-лакаптарда камтылышы тууралуу сөз кылмакчыбыз.

Үй-бүлө куруу үйлөнүүдөн башталат. Үйлөнүү өмүрдөгү эң маанилүү кадамдардан болгондуктан, ага абдан маани берилген. Ырас, кыргыздардын өткөн турмушундагы кудалашуунун *бел* куда жана *бешик* куда сыяктуу түрлөрүндө үйлөнө турган эки жаштын каалоолору эске алынбаганын айта кетүү керек. Себеби, бел кудалык балдар али төрөлө элек мезгилде аткарылса, бешик куда болуу, аты айтып тургандай, балдар бешикте жатканда бүткөн. Бул эки форма тең кандайдыр бир даражада «калындык» никенин басымдуулук кылышы менен байланыштуу болгон (Абрамзон, 1999; 157). Адатта кудалашуунун мындай көөнө түрлөрүнө бири-бирин көптөн бери билген, көңүлү жакын, мамилелеш адамдар барышкан. Балдарынын эркинен тыш макулдашуу аркылуу алар өздөрүнүн ортосундагы ынтымакты дагы бекемдөөнү көздөп, ошол эле учурда уул-кыздарынын болочокто начар чыкпасына, ата-энелеринин сөзүн ташташпасына ишеним артышкан. Албетте, мындай чара эки тарап үчүн тең ыңгайлуу болгонун да унутпоо керек: уулдун атасы келини үчүн берчү

калыңын бир топ жылдын ичинде бөлүп берип, ири чыгымдан байкалбай кутулса, кыз тарабы тиешелүү септи даярдоо үчүн (ал тургай кыздын өз колу менен) кенен убакыт алган. Мындай убадалашкандар уул-кыздары чоңоюп, тою өткөнгө чейин эле кадимки кудалардай катташып, жакшылык-жамандыкта бирге болушкан. Балдардын биринин атасы же энеси өтүп кеткен күндө да кудалык убада бузулбай кала берген. Эгер жаштар бойго жеткенден кийин бири-бирин жактырбаса, мүмкүн болушунча аларды көндүрүүгө аракеттенишкен, таптакыр арга жок болсо гана эркине коюшкан. Эгер кыз көнбөсө, анда алдын ала берилип келген калың кайтарылган, жигит кызды жактырбаган учурда калың кайткан эмес. Негизи, кыргыз салттары эч качан адамдын көңүлүнө, эркине, укугуна каршы чыкпаганын белгилей кеткибиз келет.

Жигит эр жетип, үйлөнөр маалы келген чакта кимдир бирөө менен сөз байлашпаган болсо, ата-энеси кыз караштыра баштаган. Өткөн мезгилдерде кыргыздар балдарын мүмкүн болушунча эрте үйлөгөнгө аракеттенген, муну эрте балалуу болуп, балдары атасы менен катар эле чоңоюп, кол арага жарап, жумушун эрте колунан алышы менен байланыштырышкан. Эр жеткен жигиттин бойдок жүрүшүн өөн көрүп, *«Буканы малым дебе, бойдокту балам дебе»* деп шылдыңдап, кызды «кара далы» атап арданткан. Өзүнүн көп кылымдык тажрыйбасында кыргыздар жакын туугандардан, же болбосо бир эле уруктан, уруудан түзүлгөн үй-бүлөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал түгүл тубаса майып, акыл-эси кем балдардын төрөлөрүн байкашкан. Андыктан баласын үйлөгөндө башка айыл, башка уруудан кыз алып берүүгө аракеттенген. *«Өз айылынан аял алгандын тукуму – күйүл күчүк, кыр ашырып алгандын тукуму – карышкыр, ашуу ашырып алгандыкы - арстан»* деген сөз мына ошондон калган. Ар бир кыргыз уулунун жети атасына чейин билүүсү, санжыра сүрүштүрүүнүн негизги максаттарынын бири дал ошол – жакын туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо болгон. Кадыр-барктуу, белгилүү адамдар уулун үйлөгөн учурда же өзү тандап кыз алып берген, же баласына тажрыйбалуу, кыраакы, сынчы кишини кошуп берип, өзүнө эл ичинен издеткен. Бул жөнүндө кыргыз элинин жомокторунда, уламыштарында, санжыра сүрүүсүндө айтылат. Эл арасында али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгарын алдын ала билген адамдар болгон экен. Муну бабаларыбыздын улуу өнөрү катары карасак болот. Кызды тандаган учурда сынчыл адамдар анын өңү-түсүн, басып-турушун, кеп-сөзүн, чай сунуп, тамак жасашын, жүк жыйышын ...баарын, баарын көз кырынан өткөрүшкөн. Албетте, «Катын албай, кайын ал» деген принциптен улам болочок колуктунун ата-энесинин теги, эл ичиндеги аброю да унутулган эмес. Чыгыш икаяларынын биринде баласына ылайыктуу колукту издеген атанын кыздуу үйгө жуучу түшүп барганы айтылат. Жуучулук салт бардык элдерде бирдей эле болот эмеспи. Аркы-беркиден сөз козгоп, ата-энесин, короо-жайын, кыздын өзүн көз кырынан өткөрүп, сынына толтуруп болуп, анан гана «эми-и сизде кыз бар экен, бизде уул бар...» деп сөз баштамакчы болуп калганда кокусунан кудаламакчы болгон кыздын синдисинин кандайдыр бир тамашалуу сөзүнө токтоно албай бүт тиштерин көрсөтө каткырып күлүп жибергенин байкап калат. Ошол замат келген себебин айтпай, башка бир шылтоону айтып, шашып чыга жөнөптүр. Демек, баарыдан мурда кыздын өзүнүн жеке сапаттары эске алынган.

Көңүлгө туура келген ылайыктуу кыз табылган учурда анын атасынын үйүнө атайын жуучулар жөнөтүлгөн. Макулдугун бербей койбосун үчүн жуучулукка атайын жашы улуу аксакалдар менен эл ичиндеги кадырлуу кишилерди, же болбосо чукугандай сөз тапкан, чечен адамдарды тандашкан. Алар адатта бараар замат максатын айтып кирбей чайлашып, кыздын ата-энесин мактап көңүлүн алып, анан *«Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер»*, *«Ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет»*, *«Жакшыга жуучу келет, жаманга куучу келет»* деп макалдата сүйлөп, келген максатын билдиришкен. *«Кызы бардын назы бар»* дегендей, нары кызынан кутула албай эле жүргөн экен деген сыяктуу сөздөрдөн сактанып, ата-энеси дароо эле макулдугун бере салбай, түрдүү шылтоолорду айтып көрөт. Жуучулар да түнүлүп калбай, бир топко дейре көшөрүшөт. Кыздын ата-энеси макул болбогон учурда да жуучуларды кабыл алып, сыйлап узатуу салты бар. Элде *«Элчиге өлүм жок, жуучуга кордук жок»* деген эреже кылымдар бою жашап келет, демек, жуучуларды элдик дипломатиянын өкүлдөрү катары карап, алардын статусу элчилердики менен бирдей каралган десек жаңылышпайбыз. Анткени, элчилер эки элдин же мамлекеттин ортосунда байланышты

түзүшсө, жуучулар мамлекеттин кичинекей үлгүсү болгон үй-бүлөлөрдүн арасында данакерлик кызмат аткарышат эмеспи.

Эгер куда түшүп келген тарап кыздын атасына жакса, маалкатып жатып макулдугун берет. Куда түшүп келген адам андай учурда колун бооруна алып: «Кулдугум бар, куда» деп кулдук урат. Бул салттуу сөздөн атанын баласынын бактысы, келечеги үчүн кул болууга да даяр экендигин билдирген мамилени, өзүн да аябаган аталык мээримди байкоого мүмкүн. Макулдук алынгандан кийин эки куда төш тийиштире кучакташып, таттуу мамиледеги кудалардан болуу үчүн ырымдап дасторкондогу бал, өрүктүн кагы же шоколад сыяктуу шириндиктерден чогуу ооз тийишет. Мындан кийин берилчү калың, кийит кийгизүү, той берүү сыяктуу маселелер ачык-айкын сүйлөшүлөт. Кыздын башы байланып калгандыгынын белгиси катары ага сөйкө салып коюшкан.

Калыңды төлөөдө кээде баланын атасы көбүрөөк чыгым тартып калса да, «Мен баш алып жатпайымбы, үйүмө бүлө кирип жатат» деп өзүн жубатып, сураган калыңды берген. Калыңдын аз же көп берилгенине карабай, кыздын тоюн өткөрүү сөзсүз аткарылчу милдеттерден. *«Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт»* деген макал дал ошол шарттан улам келип чыккан, бул кыздын көңүлү, кадыры үчүн аткарылган. Чогулган эл шаан-шөкөт менен өткөн тойду гана көзүнөн кечирип, эскерип сөз кылып калса, калыңга байланышкан алыш-беришти кудалар өздөрү эле билишкен. Кудалашуу бүткөндөн кийинки мамилени *«Куда болгуча кимдигиңди сураш, куда болгондон кийин кул да болсо сыйлаш»* деген эреже аныктаган. *«Дос жүз жылдык, куда миң жылдык»*, *«Кудай кошкон куда болот, пайгамбар кошкон дос болот»* деген макалдар кыргыздардын кудалашууга карата болгон көз карашын камтып, муну Кудайдын иши катары карап, баалаганын айгинелеп турат.

Жаңы үйгө бүлө болуу, албетте, оңойго турбаган. Айрым кайненелер *«Баланы жашынан, келинди башынан»* деген нуска менен катуу кармаса, кең пейилдүүлөрү келинине түрдүү жол-жоболорду үйрөтүп, өзүнүн турмуштук тажрыйбасынан бөлүшкөн. Албетте, үй-бүлө куруунун негизги максаты – тукум улоо, балалуу болуу. Баласыз үй-бүлө толук деп эсептелбеген. Муну тилибиздеги *«Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар»*, *«Балалуу үй – падышалуу үй»*, *«Ашка тойгон бар, башка тойгон жок»* өңдүү макалдар айгинелеп турат. Даңктуу жердешибиз Жусуп Баласагын да *«Куттуу билим»* эмгегинде:

Үйлөнүп, өстүргүнүң уул-кызды,

Куу баш деп эл жактырбайт баласызды, –

деп белгилеп, балалуу болуу ар бир инсандын негизги максаты жана тилеги экендигин көрсөткөн (Баласагын, 1988; 286). Кыргыз үй-бүлөлөрү адатта көп балалуу болууну жактырган, муну:

Алты уулдуу кишинин,

Алты өрүштө малы бар.

Төрт уулдуу кишинин,

Төрт өрөөндө малы бар.

Эки уулдуу кишинин

Өлөөр-өлбөс жаны бар –

(Кыргыз макал-лакаптары, 1982; 180) деген макал да көрсөтүп турат. Көп балалуу болуунун артыкчылыгын: *«Ичсе дагы – көп жакшы, иштесе да – көп жакшы»* сымал макалдар бекемдейт. Көп балалуу үйлөрдө балдар бири-бирин чоңойтуп, ынтымактуу да болушкан. Улуулардын кийимдерин чак келбей калгандан кийин кичүүлөрү кие беришкен. *«Аганы көрүп уни өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт»* деген макал алардын бири-бирине өрнөк, үлгү

болушканын да билдирет. «Алдыңкы көч кайда барса, кийинки көч да ошол жака барат», «Алдыңкы туяктын изин, арткы туяк басат» деген макалдар жогорудагы эле ойду бекемдемекчи.

Бирок балдар үчүн эң негизги тарбиячылар – бул алардын ата-энеси болгон. «Алма сабагынан алыс түшпөйт», «Атаны көрүп уул өсөт, энени көрүп кыз өсөт», «Ата көргөн ок жонот, эне көргөн тон бычат» деген макалдар үй-бүлөдөгү тарбиянын маанисин билдирип турат. Ал эми алардын, башкача айтканда балдардын баарынын бирдей мээримге бөлөнгөнүн, демек, тарбияны да бирдей алышканын «Ата-энеге баланын алалыгы жок» деген макалдан байкоого болот. Бирок, кээде турмушта канчалык тарбия берген менен балдардын көңүлдөгүдөй чыкпай калган учурлары да болгондуктан, «Баланын өзүн төрөйт, кыялын кошо төрөбөйт», «Атага окшоп уул туулбас, энеге окшоп кыз туулбас» сыяктуу макалдар жаралган. Жакшы эле атка конгон үй-бүлөлөрдөн ээнбаш, жалкоо, калпычы, ууру, аракеч ж.б. тескери сапаттарга ээ балдар чыгып калса, «Бир уядан бир сасыткы чыгат» деген макалды айтып, актанып койгон.

Балдар дайыма көңүлдүн борборунда болуп, бапестелсе да чектен чыккан эмес. Канчалык жакшы көргөнү менен, кыргыздар балдарына оюна келгенин жасатып койдурбайт, ыгы жок эркелеткен эмес. Айрыкча бейшемби күнү жаш баланы эркелетүүгө тыюу салынган. Ислам дининин айтуусу боюнча, бейшемби – маркумдардын жаны тирүүлөрдөн кабар алып келүүчү күн. Алар бизди эстебей эле, баласын эркелетип жатат деп нааразы болуп, баланы очокко түртүп жиберет экен, ошол себептүү жаш балдар көбүнчө бейшемби күнү күйүп калат деген ишеним жашайт. Үй-бүлө бул күнү жыт чыгарып, арбактарга арнап куран окуусу милдеттүү болгон. «Ата-эненин мээри – кудайдын каары» деген макал бар. А. Акматалиев белгилегендей, элдик үрп-адатта баланы сүйүүнүн да чеги болот. Артыкча мээрмандык кылуу – көз тийгенге барабар. Ошондуктан баланы ашкере жакшы көрүүнүн аягы баланын бактысыздыгына, же өзгөчө эрке, же эси жогураак болуп калышына алып келет деп жорушкан (Акматалиев, 2000; 58). Макалдын бүгүнкү күндө да актуалдуу экендиги талашсыз.

Үй-бүлөдө атанын орду өзгөчө болгон. Кыргыз тилинде «Аталуу уул – кожолуу кул» деген макал айтылат. Бул атасына кыңк этип каяша айтпаган, атанын айтканынан чыкпаган, эмне буюрса иштеген, өзүндө эрки жок деген маанилерде колдонулат. Эгер анын маанисин чечмелей турган болсок: «Кожо» фарсы-тажик тилдеринде ээ, кожайын, бийлик колундагы адам. Албетте, кожосу бар кулдун эрки да болгон эмес. Кожосу эмне буюрса, ошону гана иштеген. Кожосуна кыңк этип каяша айткан эмес. Ошон үчүн атасы бар уулду кожосу бар кул менен салыштырган. Чынында эле байыркы кыргыздын салтында бүткүл бийлик атанын гана колунда болгон. Ал тургай үйлөнүү да атанын колунда, ошонун эркинде эле. Кимдин кызын алып берсе, баласы кыңк этпестен ошого үйлөнгөн» (Карасаев, 1987:36-37). Ата негизинен балдарына эмгек тарбиясын берген. Кандайдыр бир нерсени үйрөнүүдө балдар кемчилик кетирип коюшу да мүмкүн болгон. Элге кеңири тараган «Бала, баланын иши чала» макалы: «Бардыгыбыз бала болгонбуз, балалык күндөрдү баштан кечиргенбиз. Балалык кез – оюнга тойбогон кез. «Аны жасап кой, муну жасап кой» деген ата-энебиздин тапшырмаларын аткарбай коюп, далай жолу таяк жеп, тил укканбыз. Эгерде өз убагында кылган күндө да чала жасап, ата-энебизден «баланын иши чала да» деген сөздү көп эле укканбыз» (Бекботоев, 2010; 92) деп чечмеленген. Баланын иши чала болушунун өз себеби бар, анткени адам – социалдык жандык, анын жашоосу коом менен тыгыз байланышта, ал такай, тынымсыз үйрөнүүнүн, тажрыйба алмашуунун негизинде уланат. Муну билип, мындай катачылыктарды өз башынан өткөрүп, унутпаган ата-эне, улуулар баланын тажрыйбасыздыгын, жаңылыштыгын түшүнүү менен кабыл алып, кечиримдүү мамиле жасашкан. Башкача айтканда, баланын жаңылыштыгы, чала иш кылышы – мыйзам ченемдүү көрүнүш, ал мезгилдин өтүшү, тажрыйбанын артышы менен оңдоло турган мүчүлүштүк. Кемчилик кеткенден кийин урушуп, тилдөө менен аны оңдогонго болбойт, муну табигый көрүнүш катары караган бабаларыбыздын толеранттуулугу өрнөк болгонго арзыйт.

Анткен менен үй-бүлөдөгү эң башкы тарбиячы – бул эне экендигин айтпай коюуга болбойт. «Аталуу жетим – арсыз жетим, энелүү жетим – эрке жетим» деп бекеринен айтылбайт. Эркек киши канчалык күчтүү, бардык нерсени таап турган адам болсо да, эч качан

энедей боло албайт. Кокус аялынан айрылган эркек анын берген мээримин, камкордугун, тарбиясын бере албайт. Өзүнөн өзү жүдөп, чүнчүп, үйүнүн куту кетет. Ал эми аял киши эринен айрылса да кайрат кылып, белин бууп, балдарын кор кылбай багып кетүүгө жөндөмдүү. Аялдын тарбиясынын маанилүүлүгүн «Атасы жиндинин – бири жинди, энеси жиндинин – баары жинди» (Кыргыз макал-лакаптары, 1982; 183) деген макал туюнтуп турат. Ал түгүл бала эң алгач эненин бешик ырын угуп, энеси сүйлөгөн тилде тили чыккандыктан, эне тил деп айтылганы белгилүү.

Кыскача жыйынтыктай келсек, жогорку теориялык деңгээлге чейин көтөрүлүп, атайын мектептери болбогон менен, бабаларыбыздын балдарын тарбиялоо боюнча турмуштук тажрыйбага негизделген өз усулдары болгон. Ал тажрыйбалар кыска, нуска мазмунда макал-лакаптарда камтылып, эл оозунда айтылып, жоголбой жашап келишкен. Бүгүнкү күндө дүйнөлүк илим, анын ичинде педагогика илими да интеграцияланып жаткан чакта ата-бабалар тажрыйбасы болгон элдик педагогика да унутулуп, четте калтырылбай, анын алгылыктуу жактары колдонулуп келүүгө тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999.
2. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б.: Шам, 2000.
3. Баласагын Жусуп. Кут алчу билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Төлөгөн Козубеков. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. – Ф.: Кыргызстан, 1987.
5. Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы / Түз. С. Бекботоев. – Б.: Учкун, 2010.
6. Кыргыз макал-лакаптары / Түз. ж-а баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. – Б.: Салам, 2016.